

*Гуйван П. Д.,**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,**професор**Полтавського інституту бізнесу*

ТЕМПОРАЛЬНІ МЕЖІ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАХИСТ СВОГО СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Анотація. Ця наукова стаття присвячена дослідженню питання щодо визначення сутності суб'єктивного права на захист у межах цивільного правовідношення. Автор продовжує обстоювати концепцію щодо існування суб'єктивних матеріальних прав особи в межах різних за змістом, правовою природою та призначенням правовідносин: регулятивних – для взаємин у непорушеному стані, і охоронних – для тих, що зазнали порушення. Наголошується, що у разі порушення права в управленій особи виникає нове, охоронне суб'єктивне цивільне право на захист, у тому числі в судовому порядку. При цьому зміст охоронного відношення становить вимога кредитора – носія порушеного права до зобов'язаного під загрозою застосування державного примусу виконати охоронний обов'язок шляхом вчинення певного діяння. Підкреслюється, що перебування притаманного конкретній особі суб'єктивного права у порушеному чи не порушеному стані, власне, і визначає межі реалізації регулятивних чи охоронних повноважень. Відтак важливим є правильне встановлення моменту правопорушення. Автор полемізує з окремими дослідниками стосовно належності визначення часу виникнення деліктного охоронного зобов'язання. Також у роботі піддана критиці застаріла концепція щодо можливості примусового здійснення порушеного суб'єктивного права в рамках регулятивного відношення. Доводиться помилковість цієї тези. На спростування підходу, за яким захист порушеного суб'єктивного права відбувається шляхом примусового його здійснення, вказується, що за цією позицією унеможливується юридичне обґрунтування повноважень особи щодо захисту права окремим способом, які за своїм змістом не співпадають із змістом порушеного права. Наприклад, шляхом відшкодування шкоди, адже таке повноваження не входило до складу регулятивної взаємодії. Зроблено висновок, що у межах захисних відносин реалізується те право, яке входить до змісту саме охоронного відношення. Це не порушене (охоронюване) право, а охоронне.

Ключові слова: охоронне відношення, позовне домагання, перебіг строку.

Постановка проблеми. Як відомо, сукупність суб'єктивних прав та кореспондуючих їм обов'язків складають зміст правовідношення. Виникнення правовідношення пов'язане з певними юридичними фактами, визначеними актами цивільного законодавства, а метою його існування є задоволення матеріально-правового інтересу учасників. Тому належне виконання кожного зобов'язання, яке входить до складу правовідносин, є, погляду цивільного права, позитивним явищем, що відповідає інтересу не тільки кредитора, а й суспільства, та своєю чергою припиняє зобов'язання. Власне, це правова мета регулятивних правовідносин. Проте далеко не завжди відбувається виконання

обов'язку належним чином. У результаті суб'єктивне матеріальне право зазнає порушень та потребує правового захисту. Як же розкривається поняття захисту суб'єктивного права? Серед низки визначень найбільш популярним є твердження, що захист порушеного права є сукупністю заходів охоронного характеру, спрямованих на застосування щодо порушника примусу з метою визнання чи відновлення порушеного чи оспорюваного права. Загалом у наведеному визначенні сформульовано матеріально-правовий аспект захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цивілістичній літературі дослідженням охоронно-правових взаємодій, які виникають у разі порушення регулятивного правовідношення, та темпоральних елементів відповідного зобов'язання присвятили увагу такі науковці, як С.О. Крашенінніков, П.Ф. Слісейкін, Д.Н. Кархальов, З.В. Ромовська, В.В. Луць, О.П. Печений та інші. Утім, сутність охоронно-правового відношення все ще залишається предметом жвавої наукової полеміки. А це своєю чергою негативно відтворюється у правозастосовній практиці. Наукове дослідження змісту та строків захисту порушених суб'єктивних прав особи зазвичай зводиться до аналізу виникнення, реалізації та припинення лише одного із захисних механізмів – позовного домагання. В той же час поза увагою наукової спільноти залишається проблематика співвідношення між фактом порушення суб'єктивного права і здатністю його до захисту. Наразі в цивілістиці відсутнє загальне сприйняття того факту, що саме в межах охоронного правовідношення як окремої субстанції виникає і реалізується можливість застосування примусових заходів, вона стає конкретно, реальною, і це становить зміст права кредитора на позов в матеріальному сенсі. Отже, метою цієї праці є дослідження загальних закономірностей охоронного правовідношення від моменту правопорушення і до часу задіяння відповідного заходу відповідальності.

Вклад основного матеріалу. Як відомо, нова наукова теорія може замінити загальноживані, але очевидно застарілі поняття лише тоді, коли вона фактично обґрунтує всі взаємозв'язки останніх. Згідно з пануючим зараз у цивілістиці поглядом більшість науковців поділяє концепцію щодо існування суб'єктивних матеріальних прав особи в межах різних за змістом, правовою природою та призначенням правовідносин: регулятивних – для взаємин у непорушеному стані, і охоронних – для тих, що зазнали порушення. Так, С.О. Крашенінніков зазначає, що гарантованість та забезпеченість регулятивних цивільних прав проявляється у тому, що при настанні обставин, котрі перешкоджають їхній реалізації, в управленого виникає нове охоронне суб'єктивне цивільне право або право на захист [1, с. 4–5]. При цьому вважається, що зміст охоронного відношення становить вимога управленого суб'єкта – носія поруше-

ного права до зобов'язаного, котрий під загрозою застосування державного примусу повинен виконати охоронний обов'язок шляхом вчинення певного діяння (дії чи позитивної бездіяльності) [2, с. 314]. Логічно, що вимоги праволодильця у разі порушення полягають у відновленні зобов'язаною особою попереднього стану, відшкодуванні нею шкоди, вчиненні певних дій [3]. Вказані цивільно-правові способи захисту, такі як виконання обов'язку (чи утримання від виконання), визнання, припинення чи зміна правовідношення, спрямовані на забезпечення захисту порушеного регулятивного права.

Охоронні матеріальні взаємини, які включають відповідні суб'єктивні права та обов'язки учасників, виникають, наприклад, внаслідок невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань, із безпідставного збагачення чи отримання (збереження) чужого майна, нанесення шкоди іншій особі тощо. Вони також виникають у разі прийняття органом держави чи місцевого самоврядування неправомірних актів та в результаті інших подій, з якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків. Одним з найпоширеніших правопорушень є прострочення зобов'язання. Прострочка як часова категорія у цивільному праві становить собою негативне дзеркальне відображення строку виконання зобов'язання [4, с. 60]. Вона є триваючим юридичним фактом, який посвідчує неналежне виконання умови про строк реалізації правовідношення, тож ми не можемо підтримати тезу, свого часу викладену у публіцистичній літературі, згідно з якою прострочення виконання є матеріальним правовідношенням [5, с. 165]. Крім того, порушення умов договору не обов'язково мусить бути результатом прострочення виконання. Виникнення та реалізація охоронних цивільно-правових відносин відбувається не лише після невиконання чи неналежного виконання зобов'язання у визначений строк. Порушення суб'єктивного цивільного права може відбутися, наприклад, у результаті неякісного виконання обов'язку в строк. Так, самостійним цивільно-правовим порушенням є передання продавцем товару неналежної якості (ст. 678 ЦКУ).

Як бачимо, перебування притаманного конкретній особі суб'єктивного права у порушеному чи непорушеному стані, власне, і визначає межі реалізації регулятивних чи охоронних повноважень. У будь-якому договорі матеріальне право обов'язково спершу перебуває у регулятивному стані. Це стосується навіть тих випадків, коли, приміром, обов'язок повинен виконуватися негайно після виникнення правовідношення¹. А після правопорушення з'являється нове – охоронне відношення [6, с. 1357–1358]. З огляду на це помилковими виглядають висновки про можливість кваліфікаційного поділу цивільно-правових договорів за ознакою регулятивності чи охоронності їхнього змісту. Так, Є.О. Крашенінніков вказує на існування регулятивних договорів (наприклад, купівля-продаж), регулятивно-охоронних договорів (наприклад, майнове страхування) та охоронних договорів (наприклад, порука) [7, с. 6–8]. Насправді, кожен з названих договорів за своїм змістом є сукупністю декількох різних зобов'язальних взаємин. Вони можуть стосуватися вимог щодо передачі товару, сплати грошей, забезпечення належної якості речі чи послуги, відшкодування шкоди, передачі отриманого тощо. При цьому вказані зобов'язання у регулятивному стані зазвичай мають

зустрічний характер. Тобто кредитор у одному з них одночасно є боржником у іншому. Але що об'єднує усі ці відносини, так це те, що, будучи на початку регулятивними, вони, у разі порушення зобов'язання боржником, набувають здатності до правового захисту, в тому числі і шляхом застосування примусу. І ця здатність реалізується уже в межах охоронного відношення. У цьому сенсі немає жодної істотної відмінності між способами захисту порушених прав учасника договору купівлі-продажу від реалізації таких же повноважень контрагента за договором поруки чи майнового страхування.

Можливо, подібний поділ спричинений неточною оцінкою автором моменту виникнення охоронного відношення у деяких з наведених договорів. Зокрема, Є.О. Крашенінніков зазначає, що право на позов у страхувальника виникає від часу отримання майнової шкоди [7, с. 8]. Насправді, тут відбувається відверта підміна понять. Обов'язок страхувальника відшкодувати отриману страхувальником шкоду у встановлений договором строк після повідомлення про це є регулятивним. Він чітко прописаний в угоді. Охоронне ж повноваження у страхувальника, в тому числі і позовне домагання, виникне лише тоді, коли страхувальник у вказаний строк не виконає свій юридичний обов'язок. І зміст цього охоронного зобов'язання буде таким же, як і в інших випадках порушення.

Власне, відділення деяких регулятивних прав від охоронних, що мають хоча і не тотожний, але схожий зміст, на практиці буває зробити не завжди просто. І не в останню чергу такі проблеми пов'язані з недостатньою чіткістю, а іноді й з хибністю окремих нормативних формулювань. Зокрема, подібна невдала конструкція дістала своє вираження у частині 5 статті 261 Цивільного кодексу України. Ця норма вказує, що перебіг позовної давності за зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимог, починається від дня, коли у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Аналіз вказаного правила дозволяє зробити висновок, що в ній йдеться про регулятивну вимогу, що зумовлює необхідність виконання обов'язку боржником негайно чи в семиденний строк. Право на пред'явлення такої вимоги, як це слідує з положень ст. 530 ЦКУ, у кредитора з'являється відразу від виникнення зобов'язання. Але подібне розуміння дійсного стану речей приходить не внаслідок чітко вираженої волі законодавця (якраз у наведеному прикладі ця воля викладена напрочуд заплутано), а у результаті проведеного прискіпливого аналізу сутності тих матеріальних взаємин, на регулювання яких вона була спрямована [8, с. 228–236].

У цивільному обігу існують ситуації, коли кредитор має здійснити певні дії для того, щоб у боржника за договором виник цивільно-правовий обов'язок. У доктрині такі обов'язкові дії кредитора іноді кваліфікують як кредиторські зобов'язання [9, с. 25–31]. Наприклад, для отримання продукції за договором поставки покупець має надати вагони, забезпечити роботу вантажників, охорону тощо. До кредиторських обов'язків умовно можемо також віднести необхідність вимоги вирителя про виконання боржником зобов'язання, строк виконання якого не визначений або визначений моментом вимоги. Отже, за побудовою статей 530 та 261 ЦК України право кредитора за зобов'язанням з невизначеним строком виконання стане порушенням тільки після невиконання боржником вимоги кредитора. А можливість захистити таке право кредитор отримує

¹ Строк виконання регулятивного обов'язку не може бути негайним. Поняття «негайно» слід розуміти як мінімально встановлений чи можливий період для вчинення певної дії.

не від часу виникнення права на таку вимогу, як то, здавалося б, випливає з тексту ч. 2 ст. 530 ЦКУ, а лише після порушення. Бо саме з цього моменту виникає охоронне правовідношення, від порушення починається і перебіг позовної давності.

За загальним правилом, Цивільний кодекс вказує на те, що перебіг позовної давності починається лише від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (ч.1 ст. 261 ЦК України). Натомість буквальне тлумачення невідомого тексту коментованої норми ч. 5 ст. 261 ЦКУ неодмінно призводить до хибного висновку, що у ній йдеться про виняток із загального правила: повноваження на судовий захист виникає ще до порушення цивільного права – з моменту, коли у вірителя за регулятивним правовідношенням виникла можливість пред'явити вимогу про виконання регулятивного обов'язку (читай: від дати укладення договору), що явно суперечить юридичній природі описуваних взаємин. Отже, відповідне правило цієї норми має бути скоригованим, про що вже згадувалося у цивілістиці [8, с. 235–240]. Втім, у нашій літературі важко знайти таку пропозицію щодо вирішення питання, яка б не викликала сумнівів і була відразу безумовно прийнята. Такого роду проблеми тільки починають виникати з огляду на не завжди досконалу правову побудову відповідного механізму регулювання. Та головне, що сьогодні вже не виникає різнобачень щодо характеру існуючих на цей момент взаємин сторін. Від чіткого розуміння, «чи відбулося порушення права або інтересу», залежить питання, у межах якого правовідношення перебуває та здійснюється суб'єктивне матеріальне право його носія: регулятивного чи охоронного. Для ч. 5 ст. 261 ЦКУ це, наприклад, визначає момент відліку перебігу строку для його можливого захисту.

Елементом охоронно-правового відношення є матеріальне право на позов, котре характеризує його сутність та зумовлює характер здійснення. Водночас тривалий час домінуючою була теорія, згідно з якою право на позов в матеріальному розумінні вважалось здатністю примусової реалізації самого охоронюваного права (а не здатністю до його захисту). Ми послідовно піддаємо критиці цю рудиментарну теорію. Вчергове окреслимо окремі її положення, виключно з метою спростування очевидно застарілих, але все ж ще популярних у цивілістиці підходів. З огляду на критиковану нами концепцію існує можливість права у разі його порушення бути примусово здійсненим, і вона включається до складу самого суб'єктивного права. Це припущення тривалий час було майже безспірним. Але подальший науковий розвиток викликав окремі суперечності між дослідниками питання. Так, М.М.Агарков та Д.М.Генкін вважали право на судовий захист окремим повноваженням у складі суб'єктивного права [10, с. 475, 481; 11, с. 77]. М.А. Гурвич, навпаки, обстоював тезу про те, що захисне повноваження є особливим станом суб'єктивного права, до якого останнє трансформується у разі його порушення [12, с. 142]. Своєю чергою М.П. Ринг, на відміну від М.А. Гурвича, вказував, що повноваження на застосування примусу не є обов'язковим елементом у розвитку будь-якого суб'єктивного права: якщо немає правопорушення, відсутнє і право на позов [13, с. 79].

І все ж у літературі середини 20-го століття під час дослідження змісту суб'єктивного права були найбільш поширеними теорії на кшталт того, що правовий захист полягає в примусовому здійсненні права. Так, В.П. Грибанов вказував, що можливість правоохоронного характеру входить до самого змісту

суб'єктивного матеріального права, як одна з його правомочностей. Право на звернення до компетентних державних органів за захистом порушеного права нерозривно пов'язане з суб'єктивним матеріальним правом: характер самої вимоги про захист права визначається характером порушеного чи оспорюваного права, зміст якого в основному визначає і спосіб його захисту [14, с. 97]. Низка сучасних дослідників питання також отожднює поняття «захист порушеного права» та «примусове його здійснення» або, як мінімум, не вбачають між ними принципової різниці [15, с. 40]. Така теза є неправильною і може бути прийнятною лише у разі її добрячої конкретизації та коригування винятково як умовної побудови. Почнемо з того, що сучасна цивілістика загалом критично ставиться до класичної теорії, згідно з якою суб'єктивне право у разі його порушення трансформується в право на позов, набуваючи примусової здатності (переходить у так званий «напружений» стан) [16, с. 7]. Тож нині досить непереконливо виглядає одна з головних позицій цієї теорії про те, що захист порушеного права відбувається шляхом його примусової реалізації. Справа в тому, що коментована теорія не здатна охопити інші, ніж виконання обов'язку в натурі, способи правового захисту порушеного суб'єктивного права. Адже, якщо захист права полягає у його примусовому здійсненні, не можна пояснити підстави та передумови виникнення окремих способів правового захисту.

Дійсно, якщо погодитися з тезою, що захист порушеного суб'єктивного права відбувається шляхом примусового його здійснення, то унеможливується юридичне обґрунтування повноважень особи щодо захисту права окремими способами, які за своїм змістом не співпадають із змістом порушеного права. З позицій коментованої доктрини можна пояснити захист, скажімо, права на сплату коштів судовим стягненням їх з боржника, що можна було б кваліфікувати як примусове виконання обов'язку в натурі. Проте з зазначеного правопорушення в уповноваженого можуть виникнути й інші вимоги, наприклад, стягнення неустойки, відшкодування збитків, розірвання договору тощо. Вказані правомочності кредитора теж спрямовані на захист порушеного суб'єктивного права, проте за своїм змістом вони не співпадають з ним. Відтак задоволення в судовому порядку таких вимог не може характеризуватися як примусове здійснення порушеного права, позаяк такі можливості не були закладені в самому праві: суб'єктивних прав подібного змісту у непорушеному стані відношення у вірителя не існувало. Отже, отримуємо, що вказані охоронні повноваження виникли лише від часу правопорушення або після нього² та мають самостійний порівняно з регулятивним правом характер, оскільки з нього не випливають.

З факту одного й того ж порушення можуть також виникати декілька самостійних охоронного змісту повноважень, котрі напряму не передбачені у диспозиції ст. 16 ЦКУ, але є специфічними для цього виду взаємин в силу припису спеціальних правових норм. Так, у разі порушення належного покупцеві регулятивного матеріального права на отримання якісного товару в нього з'являються домагання щодо зменшення покупної ціни, усунення дефектів речі, відшкодування власних витрат на їх усунення, розірвання договору та заміни товару (ст. 680 ЦКУ). Крім того, покупець вправі вимагати відшкодування нанесених

² Пеня, збитки виникають в подальшому, їх обсяг зазвичай збільшується із плином часу від терміну порушення, тому і позовна давність за кожною черговою вимогою виникає щоразу після чергового порушення (наприклад, нанесення чергової шкоди).

йому в результаті отримання майна неналежної якості збитків. Незважно помітити, що всі зазначені повноваження мають самостійний характер як по відношенню до порушеного регулятивного права, так і стосовно одне одного. Хоча підставою для їх виникнення був один і той же факт – порушення права на отримання якісної речі, реалізація кожного захисного повноваження відбуватиметься в межах окремого охоронного правовідношення. Вказані охоронні права можуть реалізуватися як у судовому, так і несудовому порядку. Навіть більше, за кожним з них, якщо віритель обере судовий спосіб здійснення своїх прав, спливатиме свій строк пред'явлення позову, який може не співпадати з іншими як за моментом виникнення, так і за тривалістю перебігу, в тому числі з урахуванням його зупинення чи переривання. Скажімо, позовне домагання стосовно зменшення покупної ціни з'явиться від часу виявлення недоліків товару, тоді як право вимоги щодо відшкодування збитків – від часу їх заподіяння. Визнання продавцем охоронного обов'язку щодо усунення дефектів товару перерве перебіг давності за цією вимогою, тоді як тривалість домагань іншого змісту продовжуватиметься.

З усього викладеного ми можемо зробити **висновок**, що насправді регулятивне відношення у разі його порушення припиняється, а не перетворюється на охоронне або на елемент останнього – домагання. Також слід погодитися з вказаною у літературі позицією, відповідно до якої предметом примусової реалізації є не порушене суб'єктивне право, а відповідна охоронна вимога: суд примусово реалізує не право, що виявилось порушеним, а вимогу про припинення такого порушення. І навпаки, не можна підтримати тезу, відповідно до якої порушене суб'єктивне право реалізується в межах охоронних правовідносин. Насправді це не так. У межах цих відносин реалізується те право, яке входить до змісту саме охоронного відношення. Це не порушене (охоронюване) право, а охоронне. Звісно, охоронне повноваження може мати той же зміст, що і охоронюване (хоча далеко не завжди це так), але в будь-якому разі захист порушеного регулятивного права становить собою реалізацію (в тому числі за допомогою суду) охоронного права.

Література:

1. Крашенинников Е.А. К теории права на иск. Ярославль : ЯрГУ, 1995. 73 с.
2. Гражданское право / Под ред. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгало, В.А. Плетнева. Москва : Норма Инфра, 2001. 464 с.
3. Кархалев Д.Н. Понятие охранительного отношения в частном праве. Семейное и жилищное право. 2008. №4. URL: <http://www.center-bereg.ru/d1025.html>.
4. Печений О. Срок и просрочка как фундаментальные временные категории в гражданском праве. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 10. С. 59–60.
5. Кульберг Е.М. Просрочка исполнения договорного обязательства. Дис. ... канд. юрид. наук: Москва, 1946. 293 с.
6. Кравченко А.А. Регулятивные и охранительные формы реализации способов защиты гражданских прав. *Актуальные проблемы гражданского права*. 2014. №7 (44). С. 1356–1362.
7. Крашенинников Е.А. Основания возникновения притязаний. Очерки по торговому праву. Ярославль : ЯрГУ, 2002. Вып. 9. С. 3–8.

8. Гуйван П.Д. Позовна давність. Монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.
9. Риженков А.Я. Товарно-денежные отношения в советском гражданском праве. Автореф. дис. д. ю. н. 12.00.03. Свердловск, 1991. 35 с.
10. Агарков М.М. Теория государства и права Учебник для вузов. Москва : 1948, 500 с.
11. Генкин Д.М. Сочетание прав с обязанностями в советском праве. *Советское государство и право*. 1926. № 3. С. 75–83.
12. Гурвич М.А. Право на иск. Отв. ред. : Клейнман А.Ф. Москва, Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
13. Ринг М. Действие исковой давности в советском гражданском праве. *Советское государство и право*. 1953. №8. С. 78–95.
14. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав: монография. Москва : Изд-во МГУ, 1992. 284 с.
15. Терещенко Т.А. Исковая давность: Проблема переосмысления традиционного представления. *Правоведение*. 2006. № 3. С. 39–62.
16. Елисейкин П.Ф. О понятии и месте охранительных отношений в механизме правового регулирования. *Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности в СССР*. Ярославль, 1975. С. 5–10.

Guyvan P. Temporal limits of a person's right to protection of his subjective right

Summary. This scientific article is devoted to the study of the question of determining the essence of the subjective right to protection within a civil relationship. The author continues to defend the concept of the existence of subjective material rights of a person within different in content, legal nature and purpose of legal relations: regulatory for relationships intact, and protective – for those who have been violated. It is emphasized that in case of violation of the right, the managed person has a new, protective subjective civil right to protection, including in court. In this case, the content of the protection relationship is the requirement of the creditor – the holder of the violated right to the obligated under threat of state coercion to perform a protective duty by committing a certain act. It is emphasized that the presence of a subjective right inherent in a particular person in a violated or not violated state, in fact, determines the limits of the implementation of regulatory or protective powers. Therefore, it is important to correctly establish the moment of the offense. The author argues with some researchers about the appropriateness of determining the time of occurrence of a tortious security obligation. The paper also criticizes the outdated concept of the possibility of enforcing a violated subjective right within the regulatory framework. The fallacy of this thesis is proved. The refutation of the approach according to which the protection of the violated subjective right is achieved by its enforcement, indicates that this position makes it impossible to legally substantiate a person's powers to protect the right in certain ways that do not coincide with the content of the violated right. For example, by compensating for the damage, because such authority was not part of the regulatory interaction. It is concluded that within the framework of protective relations the right that is included in the content of the protective relationship is realized. This is not a violated (protected) right, but a protective one.

Key words: protective attitude, claim, course of term.